

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Kategoria rodzaju wobec procesów uniwersalizacyjnych (na materiale słowackim i polskim)

Author: Sylwia Sojda

Citation style: Sojda Sylwia. (2009). Kategoria rodzaju wobec procesów uniwersalizacyjnych (na materiale słowackim i polskim). W: M. Cichońska (red.), "Kategorie w języku: język w kategoriach" (S. 163-171). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Kategoria rodzaju wobec procesów uniwerbizacyjnych (na materiale słowackim i polskim)

Współczesny słowacki i polski system leksykalny podlega nieustannym zmianom. Towarzyszy im wiele procesów słowotwórczych, które przyczyniają się do wzbogacania języka. Należy jednak pamiętać, że dla użytkowników języka zasadniczą rolę odgrywa aspekt komunikacyjny, a mianowicie potrzeba prezentowania ciągle nowych treści, z jednoczesnym zachowaniem przejrzystości i jasności komunikatu.

W językoznawstwie słowackim i polskim można dostrzec konkurencję nasilających się od dwóch lat tendencji wpływających na rozwój języka. Jest to z jednej strony dążność do skrótowości wypowiedzi powiązana z ekonomią języka, z drugiej natomiast — dążność do precyzyjnego formułowania owej wypowiedzi. W ostatnim czasie pojawiła się ponadto dodatkowa tendencja, uzupełniająca dwie poprzednie, a mianowicie tendencja do automatyzacji technik derywacyjnych (JADACKA, 2005: 104), która przejawia się w tym, że tworzenie derywatu z rodzimych części słowotwórczych ogranicza się do ich mechanicznego łączenia z wyeliminowaniem wszelkich kompilacji.

Przejawem dążności do skrótowości wypowiedzi jest zjawisko uniwerbizacji, szeroko (ale nie kompleksowo) opisywane w słowackiej i polskiej literaturze przedmiotu. Zamiarem autorki niniejszego artykułu jest ustosunkowanie się do zagadnienia rodzaju gramatycznego w stosunku do procesów uniwerbizacyjnych we współczesnym języku polskim i słowackim.

Zjawisko uniwerbizacji jest obecne w językoznawstwie zachodniosłowiańskim od lat pięćdziesiątych ubiegłego stulecia. Po raz pierwszy pojawiło się w lingwistyce czeskiej w 1956 r., za sprawą Aleksandra Isačenki, który w ar-

tykule *O některých zákonitostech v oblasti pojmenování* upatrywał bezpośrednio przyczyny uniwerbizacji w panującej w języku tendencji do usunięcia napięcia między kilkuczłonową nazwą a jednostkowym znaczeniem. W dążeniu do zwięzłości, skrótowości wypowiedzi widzi się główną przyczynę występowania struktur zuniwerbizowanych.

Językoznawstwo polskie zawdzięcza termin **uniwerbizacja (uniwerbalizacja)** E. SIATKOWSKIEJ (1964: 219), która po raz pierwszy posłużyła się nim w artykule *Syntetyczne i analityczne nazwy w języku polskim i czeskim*, definiując go jako „proces wymiany nazw kilkuwyrazowych w jednowyrazowe”.

Lingwiści opisujący uniwerbizację nazywają ją zjawiskiem syntetycznym, w którym dokonuje się transformacja nazwy wielowyrazowej w jednowyrazową¹. Ponadto, leksemy, by mogły być uważane za efekt uniwerbizacji, muszą spełniać następujące warunki:

- znajdować się w związku motywacyjnym (uniwerbizm musi cechować człon motywujący),
- procesom uniwerbizacyjnym powinny podlegać wielowyrazowe nazwy stałe,
- nazwy motywujące uniwerbizmy i motywowane muszą występować w języku paralelnie.

D. BUTTLER (1981: 187—200), opisując zjawisko uniwerbizacji, wyróżniła dwa zasadnicze mechanizmy powstawania określeń jednowyrazowych z nazw dwu- i więcej wyrazowych: redukcję i scalanie. Redukcja polega na usuwaniu członów nazwy wielowyrazowej do momentu, w którym przybiera ona formę jednowyrazowego określenia. Scalanie zaś to połączenie dawniej samodzielnych składników nazwy złożonej w jeden leksem.

Niniejszy artykuł traktuje o wzajemnych zależnościach między rodzajem gramatycznym struktur zuniwerbizowanych a ich członów motywujących. Analizie poddanych zostało około 500 polskich i słowackich rzeczowników powstałych w wyniku procesów uniwerbizacyjnych, pochodzących ze słowników języka słowackiego i polskiego². Celem opracowania jest próba udowodnienia tezy, że rodzaj gramatyczny nie jest cechą determinującą uznanie leksemu za powstały w następstwie uniwerbizacji.

Próbując udowodnić postawioną tezę, należy pokusić się o szczegółowe zdefiniowanie uniwerbizacji. Jest to o tyle trudne, że zjawisko uniwerbizacji jest charakterystyczne przede wszystkim dla potocznej, mówionej odmiany języka, która

¹ Por. D. BUTTLER (1977): „[...] przekształcanie nazw wielowyrazowych (najczęściej dwuwyrazowych) w jednowyrazowe za pomocą różnorodnych zabiegów formalnych”; E. SZCZEPAŃSKA (1994): „[...] zjawisko czy też proces powstania z kilkuwyrazowej nazwy nazwy jednowyrazowej, w wyniku czego obydwie te nazwy współlistnieją synonimicznie i równolegle w języku, będąc zarazem w związku motywacyjnym. Nazwa kilkuwyrazowa, a więc motywująca, nie może być nazwą okazjonalną lub przypadkową, lecz musi istnieć w języku jako nazwa stała”.

² Ekscerpowany materiał pochodzi z *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (Red. J. KAČALA, 1998) oraz ze *Słownika języka polskiego* (Red. M. SZYMCAK, 1998).

charakteryzuje się dużą spontanicznością i jednocześnie częstą przypadkowością tworzenia nowych struktur. Systemowy opis zjawiska uniwerbizacji przysparza pewnych problemów. Uniwerbizmy powstają niejednokrotnie spontanicznie i oddziaływanie pewnych mechanizmów pozajęzykowych sprawia, że przetrwają w języku bądź nie.

W literaturze przedmiotu pojawił się pogląd, iż uniwerbizacja sama w sobie nie jest procesem słowotwórczym, lecz zachodzi w języku za pomocą różnorodnych zabiegów słowotwórczych (HELCL, 1963). Stwierdzenie to prowadzi do kolejnych wniosków. Po pierwsze, procesy słowotwórcze ogólnie sklasyfikowane przez D. BUTTLER (1981) jako redukcja i scalanie łączą w sobie zabiegi stosowane w uniwerbizacji: derywację, dezintegrację, kompozycję, abrewiację i elipsę. Po drugie, skoro uniwerbizacja nie jest procesem jednolitym, należałoby mówić w języku o ogóle procesów uniwerbizacyjnych (o zjawiskach uniwerbizacyjnych czy uniwerbizacjach).

Uniwerbizacja, jako szeroko pojęty proces językowy, zachodzi za pomocą różnorodnych zabiegów słowotwórczych. Należą do nich:

1. Derywacja sufiksalna (w wielu przypadkach połączona z ucięciem w podstawie wyrazu motywującego): słow. *osobný vlak* > *osobák*, *diplomová práca* > *diplomovka*; pol. *liceum ogólnokształcące* > *ogólniak*, *narty biegowe* > *biegówki*.

2. Derywacja dezintegracyjna — derywacja wsteczna, dezintegracja (polega na odcięciu od podstawy słowotwórczej elementu niefleksyjnego): słow. *bronzová medaila* > *bronz*, *tatárska omáčka* > *tatár*, pol. *złoty medal* > *złoto*, *egzamin komisyjny* > *komis*.

3. Elipsa (zabieg, w którym usunięty zostaje człon rzeczownikowy lub przymiotnikowy nazwy motywującej). Wyróżnia się zatem dwa zasadnicze rodzaje elipsy:

— substancywizująca (substancywizacja przymiotników polega na redukcji rzeczownika i zachowaniu określającego go atrybutu, który, zmieniając paradygmat, przyjmuje funkcję rzeczownika): słow. *trvalá ondulácia* > *trvalá*, *triedna učiteľka* > *triedna*, *nočná zmena* > *nočná*; pol. *rozmowa międzymiastowa* > *międzymiastowa*, *trwała ondulacja* > *trwała*. Jak zauważa słowacki badacz J. FURDÍK (2004: 44), za pomocą substancywizacji mogą się uniwerbizować tylko ustalone leksykalnie określenia, zwane określeniami zleksykalizowanymi; nie mogą zaś ulegać procesowi uniwerbizacji wolne związki wyrazowe, ponieważ nie mają wspólnego znaczenia ani wspólnej wartości określającej;

— deadiektywująca (z zestawienia w grupie nominalnej usunięty zostaje człon atrybutywny): słow. *Matica Slovenska* > *Matica*; pol. *pogotowie ratunkowe* > *pogotowie*, *straż pożarna* > *straż*;

4. Abrewiacja (tworzenie skrótów). Nie każdy jednak skrót powstały w wyniku tego zabiegu jest uniwerbizmem, zależy to bowiem od jego leksykalizacji. Za skróty zleksykalizowane uznaje się te, które mają formę i odmianę rzeczowników i funkcjonują niezależnie od nazwy złożonej: słow. *s.r.o* > *spoločnosť s ručením*

obmedzeným > *eseročka*, *CD-plátňa* > *cédéčko*; pol. *Państwowa Fabryka Wagonów* > *Pafawag*, *Polska Akademia Nauk* > *PAN*.

5. *Pars pro toto*: słow. *skok o žrdi* > *žrd'*, *skok do dial'ky* > *dial'ka*.

6. Kompozycja: słow. *hrač strelu pol'a* > *stredopoliar*; pol. *zlew do zmywania* > *zlewozmywak*.

Jak już o tym była mowa, procesy uniwerbizacyjne są najbardziej charakterystyczne dla odmiany potocznej języka (odnosi się to w takim samym stopniu do polszczyzny, jak i do języka słowackiego). Powstają w odmianach środowiskowych języka, z których (z reguły) przenikają do odmiany ogólnej języka. Uniwerbizmy (jako wynik tych procesów) tworzą się pod wpływem impulsu, spontanicznie. Bardzo często mają zabarwienie emocjonalne. To w pewnym sensie wynika z niedbałości językowej uczestników komunikacji, którzy, dążąc do skrótowości wypowiedzi, stwarzają nowe jednowyrazowe określenia dla funkcjonujących już nazw wielowyrazowych.

Literatura przedmiotu opisuje zjawiska uniwerbizacyjne występujące głównie w obrębie grupy nominalnej (realizujące schemat $N + Adj = U$), np. słow. *diplomová práca* > *diplomovka*, *izolačná miestnosť* > *izolačka*; pol. *marynarka dwurzędowa* > *dwurzędówka*, *zupa pomidorowa* > *pomidorówka*. Analiza zgromadzonego materiału źródłowego dowodzi jednak, że procesom uniwerbizacji mogą podlegać również wyrażenia w obrębie konstrukcji składniowej złożonej z połączenia:

— rzeczownika z wyrażeniem przyimkowym ($N + Prep = U$), np. słow. *poplatok za telefonický rozhovor* > *hovorné*, *poplatok za nájom* > *nájomné*; pol. *samochód na benzynę* > *benzyniak*, *maszyna do drapania tkanin* > *draparka*;

— rzeczownika z innym rzeczownikiem w dopełniaczu ($N + N_{Gen} = U$), np. słow. *autor žalmov* > *žalmista*, *účastník odboja* > *odbojár*; pol. *znawca łaciny* > *łacinnik*, *zawodnik Wisły Kraków* > *Wiślak*.

Należy jednak zwrócić uwagę, że nie każda konstrukcja syntaktyczna, którą użytkownicy języka w mowie potocznej zastąpią konstrukcją uproszczoną, jest wynikiem procesów uniwerbizacyjnych. Problem ten można zobrazować na przykładzie klasy semantycznej polskich nazw alkoholi. Za „typowe”³ uniwerbizmy uznaje się struktury: *kminkówka* < *wódka kminkowa*, *wiśniówka* < *wódka wiśniowa*, *cytrynówka* < *wódka cytrynowa*. U podstaw motywacyjnych tych leksemów leżą z kolei struktury syntaktyczne: *wódka kminkowa* — *wódka z kminku*, *wódka wiśniowa* — *wódka z wiśni*, natomiast analogicznie powstały leksem *żubrówka* „wymięka się” z tradycyjnego rozumienia, uznania

³ Termin „typowe” oznacza w niniejszym opracowaniu takie leksemy zuniwerbizowane, które spełniają podstawowe warunki uniwerbizacji, a mianowicie mają wielowyrazowe wyrażenie motywujące, które oprócz wyrażenia zuniwerbizowanego występuje równocześnie w języku.

go za leksem zuniwerbizowany, gdyż jego motywantem jest wyrażenie *wódka z trawy żubrowej*, które nie funkcjonuje w języku równoległe z leksemem *żubrówka*. Jak słusznie zauważyła E. SZCZEPAŃSKA (1994: 29), wydaje się, że w takich przypadkach nie można już mówić o zjawisku uniwerbizacji, ponieważ stopniowo wychodzi z użycia jedno z będących w związku motywacyjnym określeń, a podstawowym warunkiem występowania uniwerbizacji jest ich synonimiczne funkcjonowanie w języku.

Istotne dla opisu zjawisk uniwerbizacyjnych we współczesnym języku słowackim i polskim jest zwrócenie uwagi na kwestię zgodności rodzaju gramatycznego wyrażenia motywującego i nazwy motywowanej. J. HRBAČEK (1986: 34—43) na przykład uznaje konieczność zgodności rodzaju za jedną z cech różniących „zwykłe” procesy derywacyjne od derywacji uniwerbizującej. Ten postulat popierają również językoznawcy polscy — D. BUTTLER (1977: 439) czy R. LASKOWSKI (1981: 107—126). Wydaje się, że uniwerbizacja zachowuje najczęściej rodzaj rzeczownika z podstawy, a jeśli od tej zasady zdarzają się wyjątki, to mogą być spowodowane ograniczeniami formalnymi. Mogą to być również odstępstwa pozorne, bo wywołane niemożnością odtworzenia rodzaju pierwotnego wyrażenia motywującego dany przykład (SZCZEPAŃSKA, 1994: 27).

Autorka niniejszego artykułu stoi jednak na stanowisku, iż niekoniecznie rodzaj gramatyczny uniwerbizmu musi być tożsamy z rodzajem wyjściowej nazwy motywującej (nie musi realizować schematu zgodności rodzajowej, np. $N_f + Adj = U_f$). Powstałe rozbieżności w kategorii rodzaju gramatycznego mogą wynikać raczej z tendencji do szybkości i skrótowości komunikacji interpersonalnej. Ponadto, mogła mieć miejsce sytuacja, w której to właśnie względy komunikacyjne zadecydowały o powstaniu uniwerbizmów o odmiennym rodzaju gramatycznym. Analiza zgromadzonego materiału źródłowego jasno dowodzi, że takich leksemów zuniwerbizowanych o odmiennym rodzaju gramatycznym jest tak dużo (około 30%), że nie można ich traktować jedynie jako wyjątki od reguły, ale jako „pełnowartościowe” uniwerbizmy. Być może przyczyną takiego stanu rzeczy są zjawiska metajęzykowe i zwiększona w danym czasie produktywność niektórych sufiksów.

Za przykład niech posłuży polski sufiks *-ka*, który oprócz roli w uniwerbizowaniu struktur rodzaju żeńskiego, czyli realizacji schematu zgodności rodzajowej $N_f + Adj = U_f$: *szkoła zawodowa > zawodówka*, *wódka anyżowa > anyżówka*, *praca magisterska > magisterka*, *narta zjazdowa > zjazdówka*, również często tworzy uniwerbizmy rodzaju żeńskiego, których wyrażenie motywujące jest rodzaju męskiego ($N_m + Adj = U_f$): *samochód ciężarowy > ciężarówka*, *remont kapitalny > kapitalka*, *pokój służbowy > służbówka*, *przeskok odboczny > odboczka*, bądź nijakiego ($N_n + Adj = U_f$): *zajęcie kowala > kowalka*, *zajęcie tresera > treserka*. W większości przypadków leksemy te należą do gwar i odmian środowiskowych języka.

Wśród leksemów słowackich ilustracją tego zagadnienia niech będzie produktywny sufix *-ina*, za pomocą którego powstają uniwerbizowane nazwy języków obcych rodzaju żeńskiego: *čeština*, *slovenčina*, *poľština*, *srbčina*, *angličtina*. Wyrażenie motywujące, w tym wypadku składające się z członu *jazyk* (*język*), różni się rodzajem gramatycznym od wyrażenia motywowanego i realizuje schemat $N_m + Adj = U_f$.

Zilustrowaniem przytoczonej tezy niech będą następujące przykłady:

— rzeczownik rodzaju męskiego jest podstawą do powstania uniwerbizmu rodzaju żeńskiego — $N_m + Adj = U_f$:

umývací stroj > *umývačka*
valcovací stroj > *valcovačka*
motorový vlak > *motorka*
vývesný oznam > *výveska*
dom lešničzego > *lešniczówka*
pokój službowy > *službówka*
język angielski > *angielszczyzna*
język polski > *polszczyzna*
telefon komórkowy > *komórka*
rower damski > *damka*
mecz kontrolny > *kontrolka*
okres jurajski > *jura*
oddział internistyczny > *interna*
bilet wejściowy > *wejściówka*
bilet wizytowy > *wizytówka*
materiał na płaszcz > *płaszczówka*
materiał na koszulę > *koszulówka*

— rzeczownik rodzaju nijakiego jest podstawą do powstania uniwerbizmu rodzaju żeńskiego — $N_n + Adj = U_f$:

bravčové mäso > *bravčovina*
duté miesto > *dutina*
holubacie mäso > *holubacina*
husacie mäso > *husacina*
zložené slovo > *zloženina*
ciastko drożdżowe > *drożdżówka*
cesarskie cięcie > *cesarka*
pomieszczenie na agregaty > *agregatownia*
rzemiosło jubilerskie > *jubilerka*
mięso baranie > *baranina*
mięso cielece > *cielęcina*

naczynie do cukru > cukiernica
narzędzie do cechowania > cechownica
naczynie z blachy > blaszanka

- rzeczownik rodzaju męskiego jest podstawą do powstania uniwerbizmu rodzaju nijakiego — $N_m + Adj = U_n$:

poplatok za poštovú dopravu > poštovné
poplatok za prepravu > prepravné
poplatok za stravu > stravné
poplatok za dovoz > dovozný
poplatok za nájom > nájomné
poplatok za uschovanie v sklade > skladné
poplatok za vyučovanie > školné
poplatok za ubytovanie > ubytovné
poplatok za uloženie vecí > uložené

- rzeczownik rodzaju nijakiego jest podstawą do powstania uniwerbizmu rodzaju męskiego lub żeńskiego — $N_n + Adj = U_{m/f}$:

nákladné auto > nákladiak
osobné auto > osobák
liceum ogólnokształcące > ogólniak
technikum spożywcze > spożywczak
technikum wieczorowe > wieczorówka

Mimo iż w zaprezentowanym artykule zamieszczona została niewielka liczba przykładów leksemów zuniwerbizowanych, kompleksowa analiza całego zgromadzonego materiału źródłowego, zdaniem autorki, potwierdza tezę, że zgodność rodzaju gramatycznego między wyrażeniem motywującym a motywowanym nie stanowi ani wyznacznika, ani warunku wystąpienia procesów uniwerbizacyjnych.

Konsekwencją przeprowadzonej analizy jest stanowisko autorki, zgodnie z którym zasadniczymi wyznacznikami uniwerbizacji są:

- synonimiczność i paralelność struktur,
- motywacja między określeniami wielowyrazowymi i jednowyrzowymi,
- występowanie wyrażen stałych, utartych, będących punktem wyjścia procesu uniwerbizacji.

Warto zatem podkreślić, że nie należy uzależniać uznania leksemu za leksem zuniwerbizowany od rodzaju gramatycznego, gdyż — jak pokazano na przykładach — kwestia ta jawi się jako złożona, godna zainteresowania i dalszych badań lingwistycznych.

Literatura

- BUTTLER D., 1977: *Niektóre problemy opisu zjawisk uniwerbiczacji*. „Slavistična revija” [Ljubljana] sv. 25, s. 435—447.
- BUTTLER D., 1981: *Tendencje rozwojowe w zasobie słownym powojennej polszczyzny*. W: *Współczesna polszczyzna*. Red. H. KURKOWSKA. Warszawa, s. 187—220.
- FURDIK J., 2004: *Slovenská slovtvorba. Teória, opis, cvičenia*. Prešov.
- HELCL M., 1963: *Univerbizace a její podíl při růstu dnešní slovní zásoby*. „Slovo a slovesnost” [Praha], č. 24, s. 29—37.
- HRBÁČEK J., 1986: *Tvoření pojmenování a (slovtvorná) úprava pojmenování*. In: *Přednášky z 28. běhu letní školy slovanských studií v roce 1984*. Praha, s. 34—43.
- ISAČENKO A.V., 1956: *O některých zákonitostech v oblasti pojmenování*. „Jazyk a literatura” [Praha], č. 3, s. 17—23.
- JADACKA H., 2005: *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*. Warszawa.
- LASKOWSKI R., 1981: *Derywacja słowotwórcza*. W: *Pojęcie derywacji w lingwistyce*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, s. 107—126.
- SIATKOWSKA E., 1964: *Syntetyczne i analityczne nazwy w języku czeskim i polskim*. „Prace Filologiczne”, T. 18, cz. 2, s. 219—237.
- SZCZEPAŃSKA E., 1994: *Uniwerbiczacja w języku czeskim a polskim*. Kraków.

SYLVIA SOJDA

Gender towards univerbation processes (in Slovak and Polish)

Summary

The paper focuses on the problem of univerbation in contemporary Polish and Slovak. It defines univerbation in Polish and Slovak literature as a process of changing multi-word phrases into single ones. Univerbized lexemes are created only when they exist simultaneously to their multi-word equivalents. The main author's aim is to provide a wide range of lingual examples which show the dependence between univerbation processes and gender. As the analysis of gathered material has shown, there is no need to gender compliance between motivating and motivated phrases when univerbation is concerned.

СЫЛЬВЯ СОЙДА

Категория роду по отношению к универбизационным процессом (в словацком и польском языках)

Резюме

Статья представляет пробу синхронического описания явления универбизации в современных польском и словацком языках. Кроме номинальных групп подвергающих

универбизационным процессом, можем этого рода изменения наблюдать также в сфере синтаксических конструкции (например имя существительное + предложное или имя существительное + числительное). Главной целью статьи является соотношение к зависимости между универбизмами и грамматическим родом. Ведь оказывается что согласность рода выражения мотивирующего с мотивированным универбизмом не является условием для происхождения универбизационных процессов.